

El Doctor Guillermo Batlle Civit i la seva *Topografía Médica y Estadística de Torregrosa*

Josep Gallart Fernández, Vicent Lladonosa Giró, Maria Rodríguez Calaveras

RESUM: En aquest treball volem donar a conèixer la *Topografía Médica y Estadística de la villa de Torregrosa* i el seu autor el Dr. Guillermo Batlle Civit, que la va escriure durant els primers anys de la seva llarga estada en aquest poble del Pla d'Urgell. Malgrat que fou publicada en dues ocasions, la primera a Madrid l'any 1920 i la segona a Lleida l'any 1921, ha passat desapercebuda i ignorada durant prop d'una centúria.

PARAULES CLAU: Torregrossa, Topografia mèdica, Guillermo Batlle

ABSTRACT: In this paper we want to present the *Topografía Médica y Estadística de la villa de Torregrosa* and its author Dr. Guillermo Batlle Civit, who wrote it during the early years of his long stay in this village of the Pla d'Urgell. Although it was published on two occasions, firstly in Madrid in 1920 and secondly in Lleida in 1921, it has been unnoticed and ignored for nearly a century.

KEYWORDS: Torregrossa, Medical topography, Guillermo Batlle

INTRODUCCIÓ

El doctor Guillermo¹ Batlle Civit (1881-1967) va exercir de metge titular a Torregrossa entre els anys 1919 i 1940. És en aquest poble on va escriure la *Topografía médica de la villa de Torregrosa*. Aquesta obra, escrita en castellà, es va publicar per primera vegada entre els anys 1920 i 1921 al *Boletín de la Asociación de Médicos Titulares de España* de Madrid i una segona edició a la revista *Lleida* els anys 1921 i 1926, encara que creiem que no es va acabar de publicar en la seva totalitat.

El doctor Batlle, abans de Torregrossa, havia exercit a Tarroja de la Segarra on va succeir al seu pare de metge. En aquesta vila també va escriure la corresponent *Topografía Médica de la Villa de Tarroja* que va presentar al concurs de Topografies Mèdiques de 1915 de l'Acadèmia de Medicina i Cirurgia de Barcelona on va rebre una menció honorífica. El doctor Batlle és un dels dos metges catalans que va escriure dues topografies mèdiques sobre dues poblacions diferents².

QUÈ ÉS UNA TOPOGRAFIA MÈDICA?

Les topografies mèdiques són estudis d'una població determinada i del seu entorn des de diversos punts de vista, mèdic, ambiental, històric, etnològic i higiènic, escrites per metges higienistes que consideren el medi ambient com a factor principal de l'aparició de malalties o d'una patologia especial. En aquestes obres es traça l'estudi de les circumstàncies que podrien donar resposta a la presència i desenvolupament de certes malalties dels individus i de la comunitat. Podríem dir que s'estudia o es posa de relleu la possible repercussió que poden tenir les condicions mediambientals i socials d'un lloc determinat en l'origen i desenvolupament de les malalties i de les patologies. A més s'hi descriuen i estudien les característiques físiques, geogràfiques i històriques del lloc, el caràcter i el comportament dels seus habitants i el seu estat físic general, per la qual cosa poden dir que el seu interès va molt més enllà del valor mèdic que indubtablement les caracteritza, perquè són una eina interessants pel coneixement global d'una població determinada en l'època en què foren escrites. Alhora aquestes obres

¹ Mantenim el nom de Guillermo perquè a la població de Torregrossa se'l coneixia i encara se'l recorda com el *senyor Guillermo*.

² L'altre és el doctor Ignacio de Llorenç y Gallard, natural de la Seu d'Urgell, que va escriure la *Topografía Médica de Seo de Urgel* (1886) i la *Topografía médica de Calaf* (1904) (VALLRIBERA 2000: 81-82; 35-36)

són un clar reflex de la mentalitat mèdica de la seva època.

Les primeres topografies apareixen a mitjans del segle XVIII i perduren fins a mitjans del segle XX (CASCOS 2001: 214) en què perd vigència la corrent higienista davant dels avenços de la ciència mèdica.

EL DOCTOR GUILLERMO BATLLE CIVIT

Guillermo Batlle Civit va néixer a Valls el 9 d'octubre de 1881³. Fou l'únic fill del metge Ramon Batlle Sala, natural de Passanant, que aleshores exercia de metge-cirurgià en aquesta vila, i d'Esperança Civit Rosell, natural de l'Espluga de Francolí.

Guillermo Batlle va cursar les primeres lletres al seu poble natal i el batxillerat a l'Institut de Lleida, assolint el grau el 1897. Aquell mateix anys va iniciar els estudis de medicina a la Universitat de Barcelona, els va continuar a la Universitat de Saragossa (1899-1900) i els va finalitzar a la Universitat de Barcelona el 1905, on el 15 d'octubre de 1905 se li va expedir el títol de llicenciatura en medicina i cirurgia⁴.

El 24 de febrer de 1906, G. Batlle es va casar a l'església de Sant Joan de Lleida amb Maria Rosa Juncosa Aldomà⁵, natural de Torregrossa, filla de Gabriel Juncosa Lladó, metge titular de la vila, juntament amb Lluís Coy Pagés, i de Maria Rosa Aldomà Rué. Del matrimoni nasqueren cinc fills: Ramon⁶, Dolors, Leonor, Josep⁷ i un cinquè nen que va morir dos dies després de néixer⁸.

Un cop finalitzada la carrera de metge va exercir de metge ajudant del seu pare a Tarroja de Segarra des de 1907 a 1909. El 1910, al morir el seu pare, passa a ocupar interinament la plaça de titular, fins que el 13 de desembre de 1910⁹ es va convocar la plaça i li fou atorgada. Durant la seva permanència en aquesta població va publicar diversos articles a la revista cerverina *Nuevo Ambiente*, tots ells en caste-

llà, com "Desde Tarroja" i "La vacunación antirrábica. ¿Evita la rabia?" A més va escriure la *Topografía médica de la villa de Tarroja*. En aquesta etapa fou representant de la Junta de govern i patronat de "Médicos Titulares de España" en el partit de Cervera i durant un temps president de l'Associació de Metges titulars de Cervera.

A través de la *Topografía médica de Torregrossa* sabem que al maig de 1917, estant G. Batlle de metge a Tarroja, va rebre una carta de la seva sogra, des de Torregrossa, en la qual li deia que el doctor Tomàs Iglésias, l'únic metge al poble, està buscant un se-

Fotografia del Dr. Guillermo Batlle.

³ Registre Civil de Valls, volum 11 de naixements, foli 134, número 134.

⁴ Arxiu de la Universitat de Barcelona. Expedient de Guillermo Batlle Civit.

⁵ Registre Civil de Lleida. Volum 29 de matrimonis. Foli 140. Número 19.

⁶ El Ramon, que era estudiant de medicina, va morir als 22 anys a Torregrossa a causa de la tuberculosi.

⁷ El Josep també fou metge com el seu pare i va exercir a Barcelona. Va néixer l'any 1911 a Tarroja de Segarra i es va casar a Barcelona l'any 1943 amb Dolors Meler Huet.

⁸ Nascut el 31 de desembre de 1917 a Torregrossa, va ser batejat per la mateixa mare, degut al perill de mort, cosa que va succeir el 2 de gener de 1918. Segon diu el doctor Batlle a la *Topografía Médica* va morir de "trismus neonatorum".

⁹ Boletín Oficial de la Provincia de Lérida, núm, 117, dimarts 13 de desembre de 1910, p. 826.

gon metge, ja que amb el creixement notable de la població no podia prestar una bona atenció. Sembla que l'acord entre els dos metges va ser un fet i a principis de setembre de 1917, el doctor G. Batlle i la seva família es van establir a Torregrossa, primer al carrer Major, número 10, i més tard a la plaça Major, número 15 (avui plaça de l'Església). Posteriorment, tal com explica a la *Topografía médica* hi haurà molta controvèrsia al poble per l'increment de la quota la iguala¹⁰, ja que el que es recaptava amb la quota anterior era insuficient per repartir entre els dos metges i tenir un sou digne. Aquesta situació va comportar que un sector de la població s'igualés amb un altre metge amb una quota més barata. No sabem com va acabar aquesta qüestió, però el 1919 hi havia encara un tercer metge al poble i no serà fins al cens de 1922 en què trobem inscrits al cens els dos metges titulars del poble, els doctors T. Iglésias i G. Batlle.

A través de la documentació local sabem que a més de l'exercici de la seva professió de metge es va implicar en la vida associativa de la població, va intervenir directament en la creació d'una coral d'homes que cantaven a les festes majors del poble i no està confirmat que fos el director del cor de Clavé de Torregrossa, com alguna vegada hem sentit comentar. Home de conviccions cristianes es va implicar també en la vida parroquial, tocant l'harmònim en les funcions. Un altre facet a que cal destacar de G. Batlle és la de que escrivia poesia.

El doctor Batlle possiblement es va jubilar l'any 1940 de la seva professió de metge i des d'aleshores i fins la seva mort, esdevinguda el 1967 a Sarrià, on residia amb la seva filla Dolors, va passar temporades en aquesta vila, a Barcelona amb el seu fill Josep, i a Torregrossa amb la seva filla Leonor.

Durant la seva estança a Torregrossa va continuar publicant alguns articles a la revista *Nuevo Ambiente* de Cervera: "La epidemia de gripe actual" i "Los Malla de Conanglell y los Llenes de Tarroja", article en què intenta demostrar el parentiu entre aquests dos llinatges. Així mateix va publicar a la *Revista Sanitaria* l'article titulat "Anatomía patológica de los

criminales"¹¹. Així mateix va publicar una novel·la titulada *Vilanoveta*. Aquesta petita obra, que consta de 79 pàgines i que el doctor Batlle la defineix com a "novela de costumbres antihigiénicas", es va publicar en fascicles a la revista *Nuevo Boletín Médico*, dirigida pel doctor Robert Pereña. La seva publicació es va fer en plec de vuit pàgines col·locades a la part central de la revista a partir del número 7 (1 de juliol de 1927) i fins al número 19 (19 de juliol de 1928).

LA TOPOGRAFÍA MÉDICA DE TARROJA DE LA SEGARRA

Aquesta obra es troba dipositada a la Biblioteca de la Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya (RAMC). És un manuscrit de 133 pàgines, en castellà, escrit en quartilles per una sola cara, amb taules sinòptiques i amb 10 pàgines al final, una amb un plànol de Tarroja, sis fotografies de diversos indrets del poble, una de la creu processional, una altra de la creu de terme i la darrera de la festa de l'Arbre de 1915. Aquesta obra fou presentada al concurs de Topografies Mèdiques de 1915 de l'Acadèmia de Medicina i Cirurgia de Barcelona, on va rebre una menció honorífica. Té un composició molt similar a la de Torregrossa. Com aquesta està dividida en dues parts. En la primera es fa l'estudi històric, geològic, geogràfic i etnològic de la vila, i la segona correspon a la part mèdica de l'obra (VALLRIBERA 2000: 85-86).

CONTINGUT I ANÀLISI DE LA TOPOGRAFÍA MÉDICA I ESTADÍSTICA DE LA VILA DE TORREGROSA

La *Topografía Médica y Estadística de la Villa de Torregrosa*, com hem dit, es va publicar dues vegades. La primera al *Boletín de la Asociación de Médicos Titulares*, revista setmanal que s'editava a Madrid, des de principis del segle XX. La seva publicació es va fer en plec de 8 pàgines col·locades a l'interior de la revista, enmig de les pàgines centrals, de

¹⁰ Segons explica G. Batlle a la *Topografía* (p. 107-109), ell i el doctor Iglésias van pactar que es partien el que es recaptava de les iguals que pagaven els habitants de Torregrossa (2 pta. per persona i any). Com que en total la quantitat recaptada era de 4.500 pta., van considerar que era insuficient i la van incrementar fins a recaptar 7.000 pta., o sigui 3.500 pta. per cadascú, quantitat que van trobar acceptable. Això va aixecar suspicàcies en una part de la població i van contractar els serveis d'altres metges.

¹¹ *Revista Sanitaria*, núm. 19 (15 d'abril de 1926), p. 43-46.

L'estudiós metje de Torregrossa, Dr. Guillem Batlle Civil, va escriure, complint l'encàrrec fet als titulars (i que tan pocs atengueren), la Topografia Médica d'aquella vila. Mes, deixant-se portar pels seus entusiasmes, en lloc de concretar-se a 'n aquella tasca, hi aplí, en aquest treball, una sèrie notable de datos històrics, geogràfics, folk-lòrics i de tota mena, que fan aquesta obra sumament instructiva i amena per tothom.

El periòdic professional «Boletín de la Asociación de médicos titulares» la publicà totseguit, mes sense les fotografies, cançons i música que la integren. Per xó, nosaltres, hem cregut convenient fer aquesta segona edició, corregida i aumentada, ben segur de que interessarà als nostres llegidors per tractar-se d'un treball notabilíssim i molt documentat sobre una població important i casi veïna de la nostra.

Pàgina 3 de l'edició de Lleida de la *Topografía Médica y Estadística de la villa de Torregrosa* amb l'imatge del doctor G. Batlle i l'explicació de l'obra.

forma que al final es podien reunir totes i enquadernar formant un llibre. El primer plec i les 8 pàgines inicials de l'obra s'adjunten al número 516, corresponent al 8 de setembre de 1921. I el darrer plec en el número 549, que correspon al 7 de maig de 1922. De totes maneres l'obra no va aparèixer de forma sistemàtica en cada número, sinó que hi

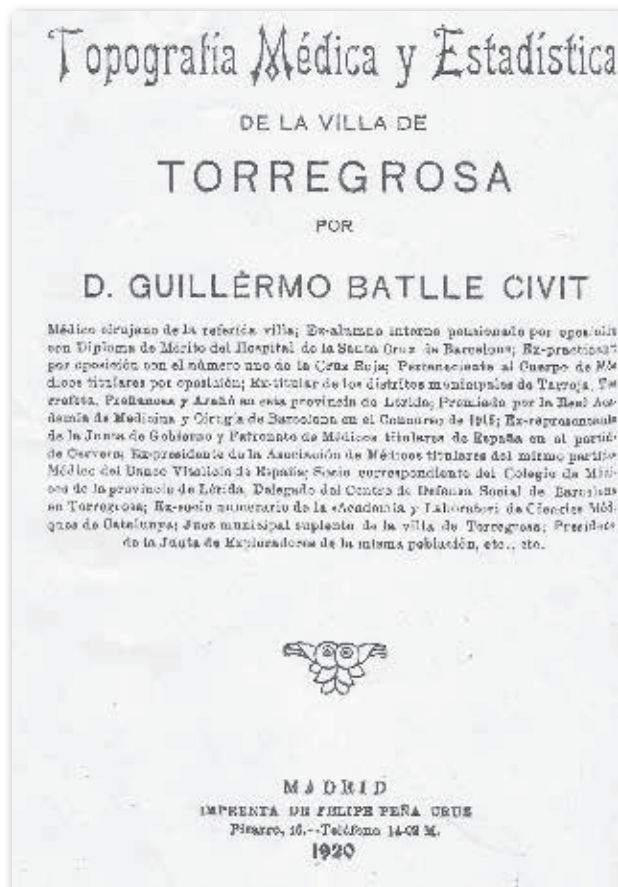
hagué alguns números en què no s'hi va adjuntar. Aquesta revista l'hem pogut consultar a la Biblioteca Nacional de España¹², encara que manquen alguns números en els que hi havia un plec de pàgines de la topografia, per la qual cosa d'aquesta edició ens manquen diverses pàgines de la primera part¹³, per la qual cosa l'obra de què disposem és incompleta.

¹² Volem donar les gràcies a l'amic Joan Ramon Renyer per la localització d'aquesta revista.

¹³ Manquen les pàgines següents: 25 a 48, 61 a 68 i de la 77 a 84.

La segona edició de la *Topografía médica de Torregrosa*, o millor dit la seva reedició, es va publicar a la revista *Lleida*¹⁴, també en forma de fascicles, en plecs de 8 pàgines. El primer plec de l'obra (p. 1-8) anava col·locat a la part central, entre les pàgines 72 i 73 del número 4. El segon plec (p. 9-16) al número 5 i el tercer (p. 17-24) al 6. A partir d'aquest número s'interromp la publicació de la revista fins a l'1 de gener de 1925 en què apareix el número 7. En els números de la segona època de publicació només hem trobat plecs de la *Topografía* al número 22 (p. 41-48) i al 23 (p. 49, 50, 51, 54, 55 i 56). En cap dels altres números de la segona època que es conserven en el Fons Sol-Torres de la Biblioteca de Lletres de la Universitat de Lleida, a l'Hemeroteca de l'Institut d'Estudis Ilerdencs i a l'Hemeroteca de l'Arxiu Municipal de Lleida¹⁵ hem trobat cap altre plec de l'obra. Suposem que les pàgines que ens manquen entre els plecs localitzats no s'han conservat per les raons que sigui, però a partir de la pàgina 56 se'ns fa difícil poder afirmar que es van arribar a publicar. En relació a la publicació de la segona edició de la *Topografía médica de Torregrosa* a la revista *Lleida* hem localitzat una carta, del 15 d'abril de 1925, de G. Batlle a A. Prim, director d'aquesta publicació, que és la resposta a una anterior en què li havia enviat aquest segon. Textualment diu:

“Recibí la tuya en la que me manifestabas el propósito de continuar la publicación en la *Revista Lleida* de mi obra titulada *Topografía Médica de la villa de Torregrosa* interrumpida al dejar de publicarse tiempo atrás dicha Revista y al mismo tiempo publicarla también en la *Revista Sanitaria* que con tanto acierto también diriges.

Pàgina 1 de l'edició de Madrid de la *Topografía Médica y Estadística de la villa de Torregrosa*

Desde luego que te doy las más expresivas gracias por honor tan inmerecido, y permiso para hacer lo que más te convenga...”¹⁶

Cal tenir present que el que es diu en aquesta carta podria ser que la continuació de la *Topografía* es publicués a la *Revista Sanitària*¹⁷, cosa que no hem

¹⁴ El primer número de la revista *Lleida* va aparèixer l'1 d'octubre de 1921. Va tenir una primera etapa, sota la direcció del doctor Amali Prim, que va finalitzar amb el número 6, editat el 15 de desembre de 1921. Després d'una interrupció, amb el número 7 (1 de gener de 1925) es reomprèn la segona època de publicació, també sota la direcció del doctor A. Prim, una etapa que durarà fins a principis de la dècada dels anys 30 del segle XX. A partir de número 34 (10 de setembre de 1926) la direcció anirà a càrrec de Ramon Xuriguera, que la convertirà en una *Revista gràfica d'informació i actualitat* i “en una publicació vinculada al grup polític de Joventut Republicana” (CAMPS 2007: 483-484).

¹⁵ Volem agrair al personal de la Biblioteca de l'Institut d'Estudis Ilerdencs i de l'Arxiu Municipal de Lleida les facilitats que ens ha donat en tot moment en la consulta d'aquesta i altres revistes de l'època.

¹⁶ A continuació en aquesta mateixa carta, G. Batlle manifesta al doctor Prim que a la revista *Lleida* seria millor publicar “el magnífico trabajo titulado “Datos Estadísticos é Históricos de la villa de Torregrosa” de mi buen amigo José Ruy-Fernández López ya que gracias al mismo conocemos la “Historia de Torregrosa” y cuya monografía me sirvió tanto para la confección de mi obra que seguramente sin ella no hubiera podido salir á luz.”

¹⁷ El primer número de la *Revista Sanitària* es va publicar el 15 d'octubre de 1925. Aquesta publicació, a l'igual que la revista *Lleida*, estava dirigida pel doctor Amali Prim.

pogut comprovar ja que només hem localitzar uns escassos números d'aquesta revista i en cap d'ells no s'hi adjunten plec de l'obra del doctor Batlle.

Les dues edicions són pràcticament idèntiques, tant en els capítols com els apartats dels mateixos, així com en els textos. Només hi ha algunes petites diferències en algunes parts del text de la part d'història i ambdues difereixen en que en l'edició de Lleida s'hi adjunta un plànol de la vila i diverses fotografies de la població. L'obra, en totes dues edicions, s'inicia amb el currículum del doctor Batlle, seguit de la justificació de la seva confecció¹⁸ i amb la dedicatòria als "honrados, vecinos en general y a las autoridades en particular". A continuació segueixen una introducció del mateix l'autor i un pròleg de A. Almarza, en el que fa la presentació de l'obra. Aquesta s'inicia, pròpiament, amb una ressenya històrica general¹⁹ que subdivideix en dues parts, la primera dedicada als temps prehistòrics i la segona als temps històrics. En la primera ens fa una exposició sobre les eres geològiques de la terra, l'ordenació dels nivells segons la seva antiguitat, situa l'aparició de l'ésser humà sobre la terra en el terciari o principi del quaternari i com estaria provada la presència humana a la comarca segons es documenta a les pintures rupestres del Cogul (Les Garrigues). Explica la successió de cultures que van poblar el país durant la prehistòria fins arribar a les tribus ibèriques que van poblar Catalunya. Els temps històrics els inicia amb l'edat antiga, en què presenta l'arribada dels fenicis, grecs, cartaginesos i romans a la Península Ibèrica. De l'Edat Mitja cita la invasió dels diferents pobles del nord de la Península Ibèrica, les invasions dels àrabs i les lluites dels cristians. En la part d'història de Torregrossa, inclosa a l'Edat mitja, es basa en una petita història de la vila redactada per l'explorador José Ruy Fernández, durant la seva estada a Torregrossa²⁰, com havia fet en altres poblacions que havia recorregut. En aquest aspecte relata que durant l'ocupació sarraïna, tan Torregrossa,

com Vilaplana, Vimpelech (les Arcades), Margalef i Carrassumada²¹, estaven poblades per àrabs: "había un torreón o Guinstan de los mandados a edificar a últimos del siglo VIII por el Taifa de Tarragona y el emir de Lérida, para servir de heliógrafos de señales, y que este guinstan sería el principal de ellos, el que servía de central, y de aquí el nombre de Torregrosa²²". Explica a continuació com després de la conquesta Torregrossa i altres dominis de l'entorn passaren a domini de Guillem de Cervera, com el poble el 1279 passà al domini dels ducs de Cardona, com aquests el 1282 el van vendre a Arnau Bosch i aquest, el 1344 a Domènec de Montsuar.

En relació a l'Edat moderna diu que el poble va passar a domini dels ducs de Cardona que el van transferir als de Medinaceli.

Quant a l'Edat contemporània esmenta que el 1831 Torregrossa tenia 700 habitants, formava part del corregiments de Lleida i estava sota el domini dels marquès d'Argensola. Apunta que es va veure afectada per les guerres que va patir la península i al final explica un episodi que va succeir al poble durant la darrera guerra carlina.

La primera part pròpiament dita de la topografia, que en cap de les dues edicions tenim completa, està formada per 11 capítols. En el primer capítol el doctor Batlle fa l'estudi del terreny, analitza la situació topogràfica i geogràfica general de la vila, les coordenades i els límits del terme municipal amb els pobles veïns; a continuació fa una descripció de l'orografia de la zona que és un reflex de com es veia en aquell moment la geologia del país i al final d'aquest apartat fa una relació nominal de les 68 partides del terme municipal, el nom de la majoria de les quals encara es conserva actualment. A continuació presenta un apartat d'excursions que es poden realitzar pel terme municipal i en zones pròximes. Com a lloc de visita ens parla de l'antiga font de Pradell a 3 km del poble, l'estany d'Ivars, a 13 km. on es pot passejar i pescar amb barca i que hi ha

¹⁸ A l'edició de Lleida apunta que l'obra ja fou publicada pel *Boletín de la Asociación de Médicos Titulares*, però que s'havia cregut convenient fer una nova edició corregida i augmentada.

¹⁹ Aquesta part abasta les pàgines 11 a la 21 a l'edició de Madrid, i les pàgines 9 a 18 a l'edició de Lleida.

²⁰ Una còpia d'aquesta petita obra titulada *Datos Estadísticos e Históricos de la villa de Torregrosa* fou dipositada a l'Arxiu Municipal i, sembla que altres còpies foren lliurades als doctors T. Iglésias i G. Batlle, amb qui va establir una gran amistat.

²¹ Es tracta de topònims del terme de Torregrossa que apareixen esmentats com a límits del terme de Lleida als *Termini Antiqui Civitatis Ilerda* (GARCIA 1995: 159, 162-163).

²² A la versió de Madrid, pp. 19-20 i a la de Lleida, p. 16.

unes cases on preparen un bon àpat de peix fresc i aus de corral, “no faltando a los postres el espumoso champagne catalán marca Codorniu”. Apunta que la cacera no abunda a la comarca, degut a que quasi tota la terra està cultivada.

En l'apartat següent, que tracta sobre l'agricultura del poble, el doctor Batlle fa una molt detallada i interessant relació mensual de les diverses tasques que realitzen els pagesos de Torregrossa al camp, llàstima que aquest apartat no estigui complet i el relat acabi al més de maig.

No hem localitzat els capítols II, III i les pàgines inicials del IV. Seguint l'índex de la *Topografia mèdica de Tarroja*, que ja hem dit que té una estructura quasi idèntica a la de Torregrossa, el capítol II tractaria sobre l'atmosfera, la pressió atmosfèrica, composició de l'aire, humitat, temperatura, la llum, el clima, els meteors, etc. El capítol III estaria dedicat a la hidrografia del poble i l'entorn, característiques de les aigües, microorganismes, etc.

El capítol IV, del què només tenim les pàgines finals, tracta sobre la flora del terme municipal. En realitat és una relació detallada de tots els elements vegetals que conformen la flora, agrupats per famílies amb els noms científics de les plantes en llatí i la seva traducció al castellà. Al final del capítol indica les principals malalties de les plantes, com la podridura de la patata o l'*oidium* de la vinya.

El capítol V tracta sobre tota fauna que es localitza tant el poble com en el terme municipal. Com en el cas de flora, subdivideix els animals (mamífers, aus, sauris, mol·luscos, artròpodes, peixos, etc.) en classes, subclasses i famílies, amb els noms científics en llatí i la seva traducció en castellà, fins i tot a l'apartat dels cucs hi col·loca els cucs intestinals i la tènia. Al final del capítol hi ha un primer apartat sobre la cria d'animals domèstics al poble. Afirmar que la cria de gallines i els conills són una de les principals ocupacions de les dones, però segueixen pràctiques rutinàries, que fan que no s'obtinguin bons rendiments, tot i les conferències i pràctiques que havia fet al poble el senyor Darder, director del Zoo de Barcelona; diu que hi dues parades deamentals de rucs i cavalls, del dipòsit de l'exèrcit de l'Hospitalet.

En el segon apartat presenta una relació de malalties infeccioses i contagioses dels animals domèstics (glossopeda, mal roig, diftèria, etc.) i esmenta les causes; diu que és freqüent la hidrofòbia en el

gos i que anys enrere hi va haver una víctima humana. A continuació fa una interessant disquisició sobre el procés d'infecció de la ràbia en el gos, els símptomes que presenten els animals afectats, com es transmet als humans i el procés que segueix la infecció en els humans.

El tercer apartat tracta sobre el “muladar”, o sigui, on s'enterraven els animals domèstics. Apunta que a Torregrossa no n'hi havia i que les mules, cavalls i ases que es morien es portaven al dipòsit de Puiggròs, on s'aprofitaven els greixos per la indústria, els ossos i peülles per fer adobs i les pells es venien als adobadors. En canvi diu que els conills i aus de corral, en lloc d'enterrar-se o cremar-se, es llaçaven fora de la població “hasta que un perro famélico o gitano pasan por allí y se las llevan para celebrar un festín”.

En el capítol VII tracta sobre la descripció del poble. En aquell moment Torregrossa tenia uns 735 edificis agrupats, 22 carrers, dels quals relaciona els noms per ordre alfabètic, uns noms que pràcticament són els mateixos d'ara, només han canviat 6. Explica que a partir de 1907 l'ajuntament va començar a desenvolupar un gran eixample amb la construcció de 9 carrers més i una plaça de manera que en total el nombre de carrers és de 30, hi ha a més 4 places i una travessia. El poble compta amb 28 edificis disseminats, entre ells la caseria de Margalef, una masia a la partida de la Creueta i la de de Llorenç Aldomà propera al poble. Els carrers són, en general, rectes, amples i hi penetra el sol, l'aire i la llum, no són freds ni humits a l'hivern, ni asfixiants a l'estiu. Però cap d'ells està empedrat, amb clots i sense cunetes als costats que recullen les aigües pluvials, per la qual cosa quan plou es converteixen en fangars, però sí que disposen d'una bona xarxa de clavegueram i pressupost per la seva neteja.

Sobre les cases diu que estan construïdes amb tàpia, totxo i pedra i que, en general, són espaioses, estan netes i presenten bones condicions higièniques, encara que n'hi ha algunes que són petites i amb poques obertures per ventilació, fins i tot hi ha alguna casa “con una sola abertura que da a la calle y viven allí cual arca de Noé la familia y toda clase de animales domésticos, viciándose el aire de las mismas.” Les cases consten de planta baixa, on estan els animals i un parell d'habitacions i primer pis, amb la cuina menjador i dormitoris. A sobre hi ha les golfes on es guarda l'alfals i les eines velles.

Critica a continuació la forma d'escombrar en sec que es fa al poble perquè mou el pols i que seria millor escombrar amb serradures o draps molls. Parla a continuació dels tipus de fosses sèptiques de la població i l'ús que es fa dels excrements.

En l'apartat següent d'aquets capítol, que tracta sobre els edificis públics, fa una descripció detallada de l'ajuntament amb totes les dependències i el seu ús, entre elles les escoles nacionals. Descriu també les escoles de pàrvuls que estan en un edifici annex a l'ajuntament. A continuació exposa com haurien d'estar disposades les taules a les escoles i que s'hauria d'ensenyar als alumnes pràctiques d'higiene. Entre altres edificis municipals esmenta el de la remunta, amb estables pels cavalls, la presó, el pis on està instal·lat el transformador elèctric i un corral destinat a l'establiment del ramat de bestiar pel subministrament de carn a la població.

Fa a continuació la descripció detallada sobre les característiques de l'església i de la seva evolució constructiva. També parla de l'ermita de Sant Roc, així com del cementiri, que diu que és gran. Les instal·lacions tenen bones condicions higièniques i finalment parla de la bassa, que serveix per abeurar els animals, i com a piscines a l'estiu públics. Els rentadors són al costat de la bassa, als quals diu que caldria posar-los-hi una coberta per preservar les rentadores de la pluja i del sol de l'estiu.

En capítol VII, que tracta sobre la calefacció i l'enllumenat, esmenta que els aparells de calefacció més usats són les llars de llenya, que diu que són molt bons per la salut, però també s'usen brasers, que són antihigiènics, estufes de serradura, de carbó i de llenya. Pel que fa a l'enllumenat públic i privat comenta que està subministrat per la companyia "La Electrica Junedense".

Sobre les vies de comunicació del terme (capítol VIII) exposa a l'inici que la via romana d'Ilerda Tarraço passava pel terme municipal i descriu a continuació les principals vies de comunicació de la població amb els pobles veïns.

G. Batlle en el capítol IX, titulat "bromatologia", apunta que l'alimentació dels habitants de Torregrossa, en general, no és abundant, però suficient perquè gaudeixin de bona salut. Fa a continuació un raonament molt interessant sobre el pa blanc que es consumeix que no pot ser considerat tan sa com el pa integral. Com a aliments que més abunden i es consumeixen a la població apunta les pa-

tates, les verdures, la carn i els derivats del porc, la carn de conill, la de gallina, pollastre, colom i de corder. Sobre la venda i consum de carns lamenta que es venguin sens cap tipus de control sanitari. Quant a la llet diu que la que més es consumeix és la de cabra, la de vaca i la condensada i indica que la llet de cabra s'hauria de bullir per evitar la transmissió de les febres de Malta i la de vaca també per prevenir la transmissió de la tuberculosi, com també la llet condensada s'hauria de diluir en aigua bullida, per risc que l'aigua contingui patògens.

A continuació, en aquest capítol, el doctor Batlle fa una llarga i interessant dissertació sobre la forma de conèixer o detectar si els productes alimentaris han estat adulterats o falsificats. Explica les adulteracions, falsificacions o addicions que poden sofrir cada un dels productes de major consum al poble i la forma com es pot detectar o descobrir el frau o l'engany.

Sobre les begudes, que és l'apartat següent, diu que el vi és un dels articles que més es consumeix al poble i que també es consumeixen altres productes alcohòlics. Emfatitza, a continuació, sobre els desordres orgànics i infermetats que produeixen les begudes alcohòliques i que l'aigua és "la bebida natural del hombre la única que coloca al abrigo de los envenenamientos alcohólicos, el verdadero elixir de la larga vida", tot i que expressa que no és contrari a que es begui vi natural amb moderació i que fins i tot pot substituir greixos, llegums i altres aliments similars. Segueix amb diverses consideracions sobre l'acció terapèutica del vi, sobre com evitar que els vins es deteriorin. A continuació continua amb un llarg raonament dels efectes perniciosos de l'alcohol, procedent de destil·lacions, sobre la salut.

Presenta després una interessant exposició sobre l'alimentació ordinària dels pagesos de Torregrossa durant l'hivern i l'estiu, les hores en què feien els diversos àpats, els aliments que els composaven i el seu preu.

El darrer apartat d'aquest capítol tracta sobre els establiments bromatològics. Apunta que hi ha 2 pastisseries, 3 forns de pa, 3 carnisseries, 9 tendes de comestibles i la del Sindicat Agrícola, 5 cafès, 2 tavernes, 3 fondes i un estanc. Puntualitza que els articles es despatxen a preu corrent, sense que es percebin frauds en els preus ni falsificacions en els productes.

El capítol X està dedicat a la vestimenta dels torregrossins i torregrossines. G. Batlle descriu amb de-

tall les peces de vestir que utilitzen els pagesos els dies feiners i els dies de festa, el joves, les dones, les dones grans, les joves, també parla dels pentinats femenins. Al final fa una crítica de l'ús del "corsé, cuya prenda es, sin duda, la más perniciosa de la indumentaria femenina; en efecto, deforma el vientre y la matriz, preparando graves accidentes posteriores, sobre todo cuando lleguen los momentos del embrazo y del parto".

El darrer capítol de la primera part està dedicat a la policia sanitària del poble, tracta sobre les mesures sanitàries que caldria implantar per evitar malalties i epidèmies i que l'ajuntament no disposa de cap mitjà per fer-hi front, unes mesures basades en una instrucció sanitària que havia publicat el govern. Critica que les cabres encara vagin pel carrer i les places a distribuir llet a domicili en compte de distribuir la llet en recipients nets i recorda la necessitat de bullir la llet. Critica que alguns veïns facin les seves necessitats pels carrers, que es llencin els animals morts als afores del poble i demana a les autoritats que sancionin durament aquestes pràctiques.

De la segona part de l'obra, que porta com a títol general "Demografía", com ja hem dit, únicament comptem amb la versió de Madrid. Està complerta i abasta des de la pàgina 89 a la 130. Està formada per X capítols i un apartat de conclusions. És la part que podríem dir que conté l'estudi pròpiament mèdic de Torregrossa. El capítol primer (p. 89-92) comença amb la descripció dels caràcters físics dels habitants i fa una anàlisi de les seves dades antropològiques. Ens diu que els homes i dones estan ben desenvolupats, gaudeixen de bona salut, estatura regular i bona aptitud pel treball, hi ha pocs impedits, els homes són de temperament sangini-biliós i les dones sangini-nerviós i que per regla general assoleixen la vellesa, la qual cosa ho atribueix al gènere de vida que porten i a les ocupacions tranquil·les que desenvolupen. Malgrat això, apunta que els veïns tenen la percepció que no gaudeixen ni de tan bona salut ni envelleixen tant com abans, tot i que tenen una millor alimentació. A aquesta decadència G. Batlle li dóna una explicació ben pintoresca, deguda en primer lloc al que anomena la selecció

artificial que l'explica en el fet que "España continuamente ha estado en guerra, y que a la misma sólo van los individuos robustos, quedándose en casa a procrear los inútiles y enfermos, fácilmente comprenderemos que a través de los siglos esto ha influido en la degeneración de nuestra raza". En segon lloc, aquesta decadència també és deguda a les sagnies que havien sofert els pares i avis. I en tercer lloc a la falsificació dels aliments "que en nuestros días alcanza proporciones tan alarmantes, que no estamos seguros ni de comer verdadero el pan que amasamos en nuestras casas, procedente de los trigales de nuestros campos."

En les pàgines següents d'aquest capítol, en un quadre sinòptic, fa una relació per anys de la talla dels quintos del poble des de 1911 a 1920. En total en aquesta dècada van quintar 216 joves a Torregrossa i no s'observen diferències sensibles de les alçades dels joves torregrossins d'aquesta dècada (125 individus en total), essent l'alçada més habitual d'aquests entre 1,60 i 1,69 m. En total, que superin aquesta alçada, hi ha 45 individus, i només 5 que superin l'1,75 m; per sota d'1,60 m hi ha 46 individus, entre els quals n'hi ha un d'1 m, un d'1,29 m i un darrer de 950 cm. Quant al perímetre toràcic d'aquest joves indica que oscil·la entre 60 i 102 cm.

El segon capítol que tracta de les condicions morals i socials l'inicia amb un apartat sobre instrucció en què diu que el veïns són respectuosos amb tothom, especialment amb els forasters, hi ha pocs analfabets i són persones de bones costums. La política activa no té massa influències, però sí la política de campanar, no hi ha preocupació pel Govern i que si voten ho fan més per l'amic que pel polític. Esmenta que dos anys enrere (1918) es va publicar, durant tres o quatre mesos, la revista quinzenal *Don Quijote* que "insultaba y agraviaba" i que faria be de no tornar-se a publicar tal com ho aconsellen gent d'ordre, com el capella i el barber²³.

A continuació dóna compte sobre un conflicte de mestres que havia tingut lloc al poble, en què temps endarrere hi havia un mestre i una mestra per tota la població escolar i l'Ajuntament degut al creixement de la població local va demanar i aconseguir de tenir

²³ Desconeixem les característiques d'aquesta revista, quants números se'n van editar i la llengua dels articles. Només coneixem la portada del número 4, corresponent al 15 d'agost de 1915. En la portada hi ha un dibuix, que podria ser una al·legoria a la Festa Major d'estiu, en què es representa al Quixot ballant amb una noia, a Sancho assegut en una cadira i al fons dos personatges en el que sembla ser una llotja de les habituals a les sales de ball d'aquella època.

unes Escoles graduades dels dos sexes, amb la qual cosa es cobrien les necessitats educatives, però els mateixos veïns que havien treballat per aconseguir l'escola graduada no van parar fins aconseguir disposar de sis germanes franciscanes dedicades a l'ensenyament, amb la qual cosa el poble va passar a tenir 13 mestres, un fet que va provocar un greu conflicte, al parer del doctor Batlle, tot i que al final manifesta, amb resignació, "suerte que la población va creciendo incesantemente, y si no es hoy será otro día, en que serán necesarios los que actualmente sobran."

Quant a la religió diu que al poble es professa només la catòlica, encara que en general hi ha la tendència a creure en l'aniquilament absolut després de la mort "considerando a Dios una hipótesis cómo otra cualquiera, hija de la debilidad e imperfección humanas, bastante inocente e infantil en el fondo cierta para unos y falsa para otros."

A l'apartat següent d'aquest capítol, que es refereix a la noblesa, explica com li va ser concedit el títol de comte de Torregrossa a Jaume Nuet i Minguell per part de rei Amadeu I de Savoia. Aquest títol nobiliari, segons refereix el doctor Batlle, li fou atorgat per haver participat en la revolució de 1868, amb els seus germans i el general Prim²⁴, amic seu, la qual va contribuir al destronament de la reina Isabel II i la vinguda i entronització d'Amadeu de Savoia. Indica que quan el general Prim estava perseguit per les tropes realistes va estar amagat uns dies a la casa de Torregrossa de J. Nuet.

El següent apartat d'aquest capítol II, que tracta dels usos i costums de Torregrossa, és un dels més llargs de tota l'obra (p. 94-102). Refereix que al poble es celebren dues festes majors, la primera a l'hivern, el 22 de gener per Sant Vicenç, en la qual si llueix el sol s'il·lumina tot l'any l'altar del sant. I si no roman a les fosques tot l'any²⁵. La segona Festa Major es celebra el dia 15 d'agost, dia de l'Assumpta²⁶. Assenyala que el dia 5 de febrer, Santa Àgueda, era la festa de les noies solteres, data en

què organitzaven un ball en què poden escollir parella²⁷. A Torregrossa durant el segle XX va ser una de les festes més importants de l'any (PUIG; RIBELLES 2012: 116). Diu que una altra festa important del poble era el Carnaval que tenien lloc al carrer durant el dia, al carrer Prat de la Riba, i per la nit a les diverses sales de ball del poble, en què es reunia un jurat que escollia les disfresses més originals. La festa finalitzava amb discursos i amb les poesies de Ramon Solsona Capell (Consolada), un veí del poble que quasi no sabia llegir ni escriure però que tenia un enginy especial per compondre versos i que en el Carnaval de 1919 va recitar de memòria una poesia de 161 inspirats versos, copiats per G. Batlle a la topografia, dedicats al doctor E. Sacarell, professor de la Facultat de Medicina de Barcelona, que l'havia operat de les vies urinàries. En la poesia explica tot el procés de l'operació i el postoperatori.

Un altre costum del poble que explica en aquest apartat és el que es feia a la sortida dels nuvis de l'església després del casament, en què dues persones agafades als extrems d'una faixa de seda aturaven la núvia fins que el nuvi la rescatava pagant algunes monedes, un costum molt ben arrelat a la vila que es practicà fins als anys seixanta del segle XX (PUIG; RIBELLES 2012: 63) i que, amb variants, es documenta en altres pobles del Pla d'Urgell, del Segrià, l'Urgell (SERRA 1981: 87-88), així com a la Conca de Barberà (VIOLANT 1990: 24).

A les pàgines següents d'aquest apartat el doctor Batlle fa una acurada descripció de la festa de l'arbre que es va celebrar el 28 de maig de 1916, la qual va despertar un gran entusiasme en la població. Aquesta festa tenia com a objectiu motivar la població en la sensibilització envers el respecte dels arbres i de la natura en general, la qual fou organitzada per una comissió formada per les mestres Llanera, Mariné i Teixidó, i pels mestres Miarnau i Menéndez i el secretari Rocamora²⁸. Aquesta festa va seguir les pautes de les festes d'aquest tipus que es celebraven

²⁴ Aquesta versió és corroborada per L. Franco (1977).

²⁵ Costum que recullen SERRA i BOLDÚ (1981: 41) i PUIG i RIBELLES (2012: 110-111).

²⁶ Totes dues festes majors encara es celebren en l'actualitat (PUIG; RIBELLES 2012: 108-111 i 136).

²⁷ Era la festa de les dones i es celebrava en la majoria dels pobles de les Terres de Ponent. Organitzaven tots el actes de la diada i era l'únic dia de l'any en què les noies treien els xicots a ballar (SERRA i BOLDÚ 1981: 51-52; AMADES 1986: 723-734). En molts pobles de les nostres contrades encara es celebra aquesta festa tot i que ha perdut l'esplendor de temps passats.

²⁸ *El Ideal*, dijous 1 de juny de 1916.

per tot Catalunya des de finals del segle XIX²⁹. La festa es va desenvolupar al llarg de tot el dia, pel matí els nens i nenes de les escoles, els mestres locals i de pobles veïns³⁰, les autoritats locals i convidades i la gent del poble es van aplegar a Casa de la Vila i en comitiva, acompanyats d'una banda de Música de Mollerussa, es van dirigir fins l'església, tornaren després a l'ajuntament on des del balcó, l'alcalde, Llorenç Solsona, i el senyor Llanera, inspector d'ensenyament primari, van fer discursos, en català, sobre l'esdeveniment, en què van glosar les excel·lències de la festa de l'arbre, que foren molt aplaudits pels assistents. A continuació els nens i nenes de les escoles van cantar l'himne de la "Festa de l'arbre". Després el capellà va beneir el arbre que els escolars van plantar en diverses places de la vila. Per la tarda, al teatre Olimpo, ple de gom a gom, es va celebrar una vetllada musical, poètica i literària, presentada pel senyor Rocamora, en què el cor de nens i nenes de les escoles van cantar cançons catalanes, diverses persones van fer discursos i van recitar poemes al·legòrics a la festa. La festa de l'arbre, possiblement, ja no es va tornar a celebrar al poble, ja que a la Topografia només és parla de la festa del maig de 1916 i si s'hagués tornat a celebrar s'esmentarien les edicions posteriors.

A l'apartat següent, que fa referència a les particularitats lingüístiques dels habitats de Torregrossa, ens diu que es parla català, tot i que es diferenciava en algunes paraules de la parla d'altres comarques, com per exemple les acabades amb *a* que es convertien en *e* oberta, o *la e* i *la o* que es pronuncien obertes en lloc de tancades, com ho fan en altres llocs. En altres paraules aquestes mateixes lletres es pronuncien tancades en lloc d'obertes. També destaca l'ús de paraules pròpies com *ferrada* (*galleda*), *aspill* (*mirall*), *brinà* (*berenar*) i *tin* (*tê*).

Sobre les cançons populars, que és el següent apartat, només diu que "esta villa tiene sus canciones propias", sense que n'anomeni cap.

A continuació es refereix a l'autoritat civil. Su-bratlla que Torregrossa pertany, segons l'ordre militar, a la Capitania General de Catalunya i al Govern Militar de Lleida. Segons l'ordre civil, la població pertany al govern civil de la província de Lleida, al bisbat de Lleida, a l'arxiprestat de les Borges Blanques i al partit judicial i circumscripció electoral de la mateixa població des del 7 de desembre de 1910, data en què es va crear.

Els següents apartats fan referència a la composició de l'ajuntament i dels diversos òrgans municipals. En relació a l'ajuntament indica que està integrat³¹ per l'alcalde-president, Jaume Aldoma Riera; el primer tinent d'alcalde, Daniel Salvia Salvany; el segon tinent d'alcalde; Josep Antoni Reig Capell; el regidor síndic³², Eusebi Boneu Roca; el regidor síndic suplent, Ramon Oromí Capell; i cinc consellers: Antònio Píro Píro, Josep Bosch Martí, Antònio Falip Farré, Josep Pratdepàdua Pratdepàdua i una vacant per defunció. El secretari de l'ajuntament és Sebastià Pratdepàdua Sumalla. Compta, a més, amb un auxiliar de secretaria, Sebastià Pratdepàdua Miquel; un agutzil, Eustaqui Reig Sarri; un sereno, Francisco Cases Bell-lloch; un guarda municipal, Francisco Puiz Gené; i un carter, Jaume Boneu Vilamajó. Especifica que el pressupost de la corporació és de 28.166,52 pecetes i que el poble compta amb un cens de sis cents setanta-nou electors. També recalca que el 22 d'octubre de 1914 el govern civil va aprovar unes ordenances municipals "modelo en su clase", que consten de cinc capítols, i que el segell municipal consta d'una torre enmig de dos rams de llorer.

²⁹ Les festes de l'Arbre a Catalunya s'inicien a finals del segle XIX a Barcelona, impulsades per l'enginyer de boscos Rafael Puig i Vall, que va prendre com a model les que se celebraven a Nebraska (EE.UU.). Poc a poc s'anaren oficialitzant per Catalunya, tot i que de forma molt irregular, fins que un Reial Decret del 15.01-1915 del Ministeri de la Governació les va instaurar com a obligatòries. No obstant això, no va aconseguir que es celebressin a tot arreu i fins i tot van començar a decaure fins que pràcticament deixaren de celebrar-se a la majoria de pobles i ciutats de Catalunya (SERRA i BOLDÚ 2012: 40-41).

³⁰ Diu que van assistir mestres d'Arbeca, Puiggròs i Juneda.

³¹ La composició de l'ajuntament és la prevista per la Llei municipal de 1877 pels ajuntaments d'entre 2001 i 3000 habitants. Segons aquesta llei els regidors eren elegits per sufragi directe i secret dels caps de casa masculins i cada dos anys se'n renovava la meitat. L'alcalde era elegit pels regidors.

³² El regidor síndic tenia les competències judicials, pressupostàries i econòmiques del municipi.

Relaciona a continuació els diversos òrgans gestió de l'ajuntament, com la Junta de Vocals Associats³³ formada per 10 membres; la Junta Pericial³⁴, presidida per l'alcalde i formada per un vicepresident, 10 vocals titulars i 5 de suplents; l'autoritat judicial està formada per un jutge i un suplent, que és el doctor Batlle, un fiscal i un suplent i diversos adjunts; la Junta Municipal de Sanitat, presidida per l'alcalde, amb el doctor Tomàs Iglésias, com a secretari-inspector municipal de Sanitat, constituïda a més per tres vocals, el secretari de l'ajuntament, el farmacèutic i el veterinari i tres vocals més, entre ells el doctor Batlle; la Junta Local de Primer Ensenyament, presidida per l'alcalde i formada 10 membres, entre ells el mateix G. Batlle, el doctor Tomàs Iglésias, el capellà i dues dones, Antònia Reig i Carme Espejo. La parròquia indica que està regentada pel capellà Gabriel Gené. Compta, a més, amb un beneficiat, el capellà Joan Pratdepàdua, un campaner i un fosser. A continuació dóna compte de la composició del Sometent de Torregrossa, format per un caporal, un subcaporal de districte i un caporal i subcaporal de poble.

A l'apartat següent manifesta que al poble també hi havia l'associació d'*Exploradores de España*³⁵ i fa una relació de la composició de la junta, que està presidida pel mateix doctor G. Batlle i compta amb l'alcalde Jaume Aldomà i Llorenç Solsona com a vicepresidents, amb un tresorer, 8 vocals, un cap de tropa i tres instructors.

En el darrer apartat d'aquest capítol, que fa referència a la criminalitat, apunta que són pocs els casos en què ha d'intervenir el jutjat municipal per algun crim i que fa molts anys que no s'havia produït cap assassinat. En els darrers anys només s'han registrat algunes lesions benignes per baralles sense que arribi a intervenir el Jutjat de Primera instància de les Borges Blanques. Es perpetren alguns robatoris de gallines i conills "resultando ser forasteros

las más de las veces sus autores." Afegeix que vicis socials com les borratxeres i la prostitució són pràcticament desconeguts, però,

"es bastante frecuente que después de los bailes y salida de «cines» los días festivos, venga el paseo de los jóvenes y mozas por el campo, en el que ya puesto el sol, y para no ser observados se entran por los trigales cuando ya están altos y por las viñas que ya verdequean ocultándose y cuyas consecuencias suelen ser algunas veces un viajecito a Barcelona a descargar la conciencia, o a la vicaría de Andorra cuando no puede ser en la del pueblo por estar sujetos los mozos a la jurisdicción militar; pero fuera de éstos pocos casos propios del ardor de la sangre moza, podemos asegurar que la morigeración de costumbres y apacibilidad de carácter es la característica de estos honrados vecinos." (p. 105).

El tercer capítol d'aquesta segona part està dedicat a les ocupacions o professions més comunes dels torregrossins i torregrossines. Al respecte apunta que la major part dels veïns són pagesos que cultiven les terres de la seva propietat i alguns jornalers que els ajuden, els quals cobren unes 5 pessetes de jornal per terme mig. L'agricultura és la font principal de riquesa del poble i Mollerussa i les Borges Blanques són els mercats naturals dels productes. Afegeix que la propietat de la terra està molt repartida, essent pocs els forasters que són propietaris de terres en el terme.

Refereix que la vila, a més d'alguns establiments comercials com l'estanc i tendes de comestibles, compta amb 4 botigues de roba, 7 tallers de modistes, 5 fusters, 5 constructors de carros, 4 perruquers, 6 paletes, 3 ferrers, 1 cisteller, 4 sabaters, 1 botiga de plats-i-olles, 1 sedasser, un cadiraire i 3 guarnicioners. El poble compta amb una fàbrica de farines, mo-

³³ Eren els representants dels contribuents i eren designats per sorteig. Estava formada pel mateix nombre de components que l'ajuntament. Juntament amb els membres de l'ajuntament formaven la Junta Municipal.

³⁴ La comissió encarregada de gestionar la contribució territorial.

³⁵ *Exploradores de España* fou associació infantil i juvenil fundada pel capità de cavalleria Teodoro Iradier a Madrid l'any 1913, inspirada en els boy scouts de Robert Baden-Powell, que tenien com a objectiu l'educació física, moral, cívica i patriòtica. Per decret del 26 de febrer de 1920 foren reconeguts pel govern com a institució de caire nacional. L'any 1922 foren membres fundadors del Moviment Scout Internacional. Aquell mateix any també modificaren els seus estatuts per un decret del novembre de 1922. Els membres dels exploradors estaven dividits en classes: dels 10 als 13 anys la primera, dels 13 als 15 anys la segona, dels 15 als 18 anys la tercera i dels 18 fins als 21 anys la quarta. Fins als 12 anys eren aspirants i als 15 anys feien la "promesa de la bandera" i en la quarta classe feien instrucció militar (BALCELLS; SAMPER 1993: 47). Desconeixem la implantació que va tenir aquest moviment a les terres de Ponent.

guda per l'electricitat de la central de Juneda, i 9 molins d'oli, un del Sindicat Agrícola i la resta de particulars. Descriu a continuació les parts i el funcionament dels molins d'oli, els quals eren moguts per vapor o electricitat. Afegeix que l'oli que se l'elabora en els molins del poble és "de la mejor calidad, cuyos líquidos al igual que todos los de esta comarca del «Plá d'Urgell» son reputados como los más finos que elaboran en nuestra Península y admitidos de preferencia en los mercados extranjeros." Manifesta que hi ha un sindicat anomenat "Fomento Agrícola Torregrosense", amb finalitats econòmiques i socials, que fou constituït l'11 de juny de 1914. El seu reglament fou aprovat pel Govern Civil el 12 de juliol de 1914. Pel que fa a les professions literàries estan representades per un capellà, tres metges, una llevadora amb títol, un farmacèutic, dos veterinaris, sis mestres nacionals i un de lliure, sis monges dedicades a l'ensenyament i el secretari de l'ajuntament i del jutjat municipal.

L'apartat següent d'aquest capítol relata un conflicte mèdic que l'estava afectant i del qual estava molt dolgut, segons es desprèn de les seves paraules:

"Con el permiso de los preclaros varones que integran la Junta de Gobierno y Patronato de Médicos titulares me calzaré las botas altas para no salpicarme con el inmundado barro del lodazal que he de atravesar para poner de manifiesto un ejemplo de los atropellos que los monterillas caciquiles causan a diario a la sufrida y abnegada clase médico rural." (p. 107)

Relata que el maig de 1917, quan estava de metge a Tarroja des de feia 12 anys, estimat i apreciat per tot el poble, va rebre una carta de la seva sogra, vídua de l'antic metge del poble, en què l'assabentava que el metge titular de Torregrossa, Tomàs Iglésias, estava sol i feia gestions perquè un altre metge exercís al poble, ja que degut a l'augment de la població un sol metge era insuficient per atendre tot el poble, sobre tot en casos d'epidèmies. Després d'entrevistar-se amb el metge titular van pactar que es repartirien la iguala, que era de 2 pessetes per habitant, la qual cosa representava unes 4.500 pta., quantitat insuficient per a dos metges tenint en compte el nombre d'habitants, per la qual cosa van pactar que augmentarien les iguals fins a recap-

tar 7.000 pta., 3.550 pta. per cadascú, "haciendo de modo que el rico pagase como rico, y el pobre como pobre resultando que muchos de estos con este arreglo pagan menos que antes, cuyo acuerdo se comunicó a las autoridades y mayores contribuyentes" (p. 103) i es va exposar al tauló d'anuncis de l'Ajuntament. Però es veu que:

"unos cuantos individuos semi-analfabetos incapaces de escribir una carta con todas las h, temiendo que mi compañero y yo nos hiciésemos millonarios, se igualaron con otro compañero de una población vecina, y cuando éste se marchó, hicieron venir uno después de otro hasta el número de cuatro médicos que residieron en esta población durante el lapso de tiempo de dos años y medio que hemos pasado, con lo cual estaban en su perfecto derecho; pero en lo que no lo estaban es en la nunca vista asquerosa propaganda que han hecho y hacen, valiéndose de la ignorancia del vulgo, creando luchas y envidias que corroen el corazón del pueblo procurando con todas las malas artes deshonorarnos a mi digno compañero..." (p. 103).

Conclou que en aquell moment el conflicte encara no s'havia solucionat ja que a Torregrossa continuaven exercint tres metges.

Pel que fa al lleure del poble, aspecte que exposa en el següent apartat, diu que hi ha dos societats recreatives, El Porvenir i la Unió Modernista, que disposen de sales en les quals, els dies festius, es celebren lluits balls pels joves. El poble disposa d'un camp de futbol on els diumenges l'equip local juga partits contra els equips de poblacions veïnes. Hi ha dos cines "que compiten a cual de los dos puede exhibir más hermosas películas y de más extraordinario mérito artístico" (p. 109-110). A més compta el poble amb una banda i una orquestra, dirigida la primera per Lluís Prous Jofre, i la segona per Ramon Fonte, les quals amenitzen les sessions de ball de les societats recreatives locals.

El darrer apartat d'aquest capítol es refereix a la riquesa imposable del poble, que és de 99.505 pta., 92.895 pta. de rústica entre 890 contribuents, 679 pta. per pecuària entre 288 contribuents i 5.731 pta. per urbana entre 464 propietaris. La contribució que es paga entre la riquesa rústica i pecuària és de 17.734,92 pta., per la urbana la quantitat de

1.274,01 pta., i per les matrícules de 51 industrials es recapten 2.848,8 pta. En total la recaptació és de 21.867,87 pta.

El capítol següent (p. 111-112) fa referència al cens de població de Torregrossa i es visualitza en una taula força completa i detallada. En total Torregrossa comptava amb una població de 2.260 habitants de fet i 2.312 de dret. Quant a l'estat civil hi havia 1035 solters, 920 casat i 245 viudos. En l'apartat que anomena "estat social" el grup més nombrós és el de les persones sense classificar amb 1531³⁶, en què inclou dones i nens. A continuació se situa el dels propietaris amb 460 individus, el segueix el dels jornalers amb 85, a continuació el d'arts i oficis amb 81, el dels servents va després amb 80 i en darrer lloc apareix el grup que anomena de les professions científiques i literàries. En relació a la immigració i l'emigració que s'exposa a l'apartat següent del capítol (p. 112) comenta que "Como el campo del Plá d'Urgell es muy productivo debido a las aguas del riego del Canal, hace que sean muy pocas las familias de esta villa que emigren a otros sitios." Afirma que el fills de Torregrossa construeixen la casa al poble, per la qual cosa la població creix contínuament i que, fins i tot, moltes famílies d'altres comarques menys fèrtils i més pobres s'estableixen a la comarca.

El V capítol tracta de la nupcialitat, natalitat i mortalitat entre l'1 de gener de 1910 al 31 de desembre de 1919 (p. 113-119), data en què devia donar per acabada la *Topografía*. Aquesta dada s'explica a base de quadres sinòptics. En els de les dues primeres pàgines s'apunten els matrimonis que es van celebrar a Torregrossa en aquest període. En el primer s'especifica que en total es produïren 170 casaments, entre 14 i 24 per anualitat, a excepció del 1916 en què només n'hi hagué 9. En el segon, desglossat per mesos, s'evidencia que durant aquesta dècada el mesos preferits pels torregrossins i torregrossines per casar-se són els de novembre, amb 33 matrimonis, el maig amb 21, l'octubre i l'abril amb 17 cadascú, el febrer amb 16 i el gener amb 12, essent els mesos en què es celebren menys casaments el de juny amb 4, el març amb 7 i el juliol amb 8. Veiem que els mesos en què es celebren més

matrimonis a Torregrossa coincideixen amb els que hi hauria menys feina al camp.

El quadre de la pàgina següent fa referència als naixements que van tenir lloc al poble en aquesta dècada. En el total foren 643 (316 nens i 327 nenes). Seria interessant poder establir en quins mesos es produeixen més naixements i si la concepció coincideix amb l'estacionalitat de les feines del camp.

En els quadres de les tres pàgines següents es fa la relació de les defuncions que van tenir lloc en aquesta dècada. En total les defuncions que van tenir lloc foren 367, 181 homes i 186 dones. Pel que fa a l'estat s'especifica que 82 homes eren solters, 68 casats i 31 viudos. De les dones difuntes 84 eren solteres, 51 casades i 51 vídues. Quant al segment d'edat el grup que presenta una mortalitat més elevada és el dels menors d'1 any, amb 76 defuncions; el segon és el d'entre 60 a 70 anys amb 66; el tercer el d'entre 1 i 5 anys amb 51, el segueix el grup d'entre 70 a 80 anys amb 44; a continuació el de més de 80 anys amb 34. Per la seva banda els grups amb menys defuncions són els de 5 a 10 anys amb 9, els de 10 a 20 anys i de 40 a 50 anys amb 15, els de 30 a 40 anys amb 17 i els de 50 a 60 anys amb 28 defuncions. En el quadre de la pàgina següent, en què es desglossen les defuncions per mesos, es pot copsar que els mesos amb un major número són els de gener i juliol amb 40 defuncions cadascú, març i octubre amb 36, febrer, maig i desembre amb 30, juny i setembre amb 26 i els que menys defuncions tenen lloc són l'abril i l'agost amb 22.

En el darrer apartat d'aquest capítol especifiquen detalladament les causes que provoquen la mortalitat de la població des del 1910 fins al 1919. Com a causes de defunció més importants trobem: 38 casos d'endocarditis crònica, 32 d'hemorràgia cerebral, 25 de broncopneumònia, 27 de gastroenteritis, 25 de meningitis simple, 19 de grip, 18 de nefritis crònica, 17 de tuberculosi pulmonar, 16 de debilitat congènita, 15 de debilitat senil, 11 de pneumònia, 9 d'atrèpsia, 9 de bronquitis aguda, 9 de catarro gastrointestinal crònic, 8 de febre tifoide, 6 de bronquitis crònica, 6 de congestió cerebral, 4 de laringitis, 4 de mielitis crònica i 4 d'úlcera d'estómac. Altres causes diagnosticades de mort són: arterios-

³⁶ En relació a aquest grup G. Batlle diu "El remanente de población sin calificar, corresponde a los niños y a las mujeres que carecen de profesión determinada; los primeros por ser ineptos para el trabajo y las segundas por dedicarse la inmensa mayoría a los quehaceres domésticos." (p. 112).

clerosi, angina de pit, artritis, càncer d'estomac, carcinoma intestinal, cirrosi hepàtica, cistitis purulenta, tos ferina, diabetis sacarina, crup, embòlia cerebral, encefalitis crònica, empiema, disenterica, escorbut, gangrena senil, hèrnia estrangulada, icterícia, leucèmia, meningitis tuberculosa, meningitis puerperal, metritis pueral, noma, peritonitis, pleuresia, púrpura hemorràgica, quist d'ovari, xarampió, toxèmia, trismus neonatorum, entre d'altres.

El capítol VI, que tracta de les patologies mèdiques de la població entre 1910 i 1919 (p. 119-126), és a nivell mèdic el més interessant de tota l'obra, ja que es descriuen, diferencien i classifiquen les malalties que afecten el torregrossins i torregrossines. De forma successiva en els diferents apartats exposa les següents: febres eruptives i tifoides, malalties infeccioses, malalties de la pell, intoxicacions, malalties diatètiques, malalties de l'aparell respiratori, malalties de l'aparell digestiu, malalties del peritoneu, malalties del fetge, malalties dels ronyons i malalties del sistema nerviós.

Quant a les febres eruptives comenta que la més freqüent és el xarampió, que apareix, generalment, de forma esporàdica, tot i que en alguna ocasió presenta caràcters epidèmica, encara que de poca gravetat i produeix poques defuncions. Es dona algun cas de verola, sobre tot en els adults reticents a la vacunació. Puntualitza que la febre tifoide és bastant freqüent i ho relaciona amb que la població s'abasteix d'aigua del Canal d'Urgell i que en certes èpoques de l'any és "un excelente caldo de cultivo para el bacilo de Eberth". A continuació explica la simptomatologia i la seva experiència sobre el tractament amb l'aplicació de la vacuna antitífica profilàctica, que ha funcionat durant una epidèmia. Apunta que al Pla d'Urgell per la febre tifoide s'utilitza com remei popular "una mezcla oleosa llamada *Oli de Miralcamp*³⁷". També constata algun cas de febres de Malta i explica el cas d'un jove que va contraure aquesta malaltia. Explica tota la simptomatologia de la malaltia i, al final, diu el següent:

"prolongando la enfermedad durante meses, conduciendo al enfermo a una profunda anemia, que al fin logró vencer." (p. 121).

Sobre les malalties infeccioses apunta que és freqüent l'erisipela de la cara, que ha observat que els individus que l'han patit són propensos a la reaparició. Afirmar que la grip, abans de la pandèmia de 1918, es presentava de forma esporàdica, però des d'aleshores s'observen petites epidèmies. Explica que ha constatat que el tractament que ha donat més bons resultats és "la poliseroterapia (sueros antipneumocócico, antiestreptocócico, antimeningocócico, antidiftérico, uno diferente cada día)..." (p. 121-122). En relació a la pandèmia de grip de 1918 diu que "dejó sentir sus efectos en esta villa, aunque la mayoría de los casos fueron benignos, pues hubo pocas defunciones" (p. 122). Molt interessant és el que diu sobre el paludisme que el solen patir el terratinents de Margalef, per causa d'un estany existent en aquesta partida que té les aigües infectades del "hematozoario de Laverán, cuyo microbio es inoculado generalmente por las picaduras de diferentes mosquitos." (p. 122). D'altra banda afirma que de tètanus espontani, carboncle, borm i ràbia humana no se n'ha donat cap cas durant la darrera dècada, però sí ocasionalment algun de paròtide.

En relació a les malalties de pell apunta que les més habituals a la població són els èczemes, la sarna i la tinya i que no són estranyes les infermetats venèries i sifilitiques, a causa de la proximitat de Torregrossa a la capital.

Pel que fa a les intoxicacions comenta que s'observa algun cas d'alcoholisme agut. A més apunta que la quantitat de vi que es consumeix a la llarga pot produir alteracions de l'estomac, del fetge, dels ronyons, del cor, dels pulmons i del cervell. Afegeix que es pot dir que l'alcohol "es el amigo inseparable de la tuberculosis y de la locura que a su vez son, hoy por hoy, acaso los principales azotes de la humanidad civilizada" (p. 122). Com un altre agent

³⁷ L'Oli de Miralcamp era també conegut popularment com "bàlsam miraculós de Miralcamp" o "oli del rector". Es tracta d'un producte medicinal d'origen medieval que elaborava el rector de Miralcamp, el qual poc abans de morir el va passar al sagristà, Miquel Romà de *Cal Morta*, com a mostra de gratitud per haver-lo ajudat durant molt temps en la seva preparació i perquè el continués elaborant després de la seva mort. Des d'aleshores i fins l'actualitat l'han continuat fabricant i comercialitzant els membres d'aquesta casa. Es tracta d'un producte que s'utilitzava per la febre tifoide, afeccions estomacals, febres de Malta, pulmonies, verola, ... Està fet a base d'oli d'oliva, vi i 44 herbes diferents, que es podien recollir al terme de Miralcamp. Agraïm als germans Miquel, Marcel i Héctor Romà Piró les informacions que ens han donat sobre aquest producte, que encara avui produeixen per propi consum.

causant d'intoxicacions assenyala el tabaquisme, millor dit el nicotisme, perquè:

“embota y debilita las facultades intelectuales, disminuye la memoria, aminora la energía genital, debiéndosele atribuir muchos casos de impotencia; perturba las funciones digestivas, es una causa muy frecuente de dispepsia, irrita los órganos respiratorios y puede favorecer las predisposiciones morbosas.” (p. 123).

Respecte a les malalties diastèsiques especifica que és freqüent la presència de reumatisme en els mesos d'hivern, però que remeten “bastante fácilmente a beneficio de la medicación aspirino o salicilato-yodurado.” (p. 123). Sobre aquesta infermetat puntualitza que “debiera ser incluida entre las infecciosas, pues aunque su microbio sea todavía desconocido, la mayor parte de los autores admiten su origen infeccioso.” (p. 123). Subratlla que s'ha donat algun cas de reumatisme infecció, que s'havien produït tres defuncions per diabetis, que la gota, el raquitisme, l'escròfula i la clorosi són malalties rares, però, en canvi, l'obesitat i les anèmies simptomàtiques no ho són tant.

Sobre les malalties de l'aparell respiratori apunta que s'han donat casos de coriza, laringitis catarral aguda simple, algun cas de laringitis estridulosa i amb més freqüència la bronquitis aguda i crònica. També s'ha esdevingut alguna epidèmia de tos ferina i són bastant normals la congestió pulmonar, la bronquiectasi, la pleuresia aguda, la pneumònia (11 defuncions), la tuberculosi pulmonar (17 defuncions) i la broncopneumònia (25 defuncions). Recalca que per la pneumònia fibrinosa es coneix un bon remei per curar-la que és el “*suero antidiftérico*” (p. 124). Quant al tractament de les broncopneumònies comenta que li havien donat bons resultats “los sueros atoneumocócico y antiestreptocócico alternados junto con la estaphylasa Doyen,” (p. 124) i ho justifica a continuació científicament. En el tractament de la tuberculosi pulmonar apunta que li havia donat molt bons resultats una bona alimentació, els antisèptics pulmonars i respòs absolut. Finalment diu que per prevenir la tuberculosi la millor teràpia són les excursions pel camp, en les quas es fan exercicis de gimnàstica respiratòria.

De les malalties de l'aparell circulatori destaca que la que es dona amb molta freqüència és l'endocarditis (38 defuncions) i amb menys freqüència

la miocarditis, la pericarditis i l'arteriosclerosi generalitzada.

A propòsit de les malalties de l'aparell digestiu apunta que les més freqüents a la població són l'angina simple aguda, l'estomatitis erimatososa i aftosa i algun cas de gastritis crònica ulcerativa, úlcera, càncer i dilatació de l'estomac i és freqüent l'estrenyiment i la diarrea.

Sobre les infermetats de peritoneu assenyala que en la darrera dècada només s'han constatat 3 casos de peritonitis aguda, que van acabar en defunció.

Pel que fa a les malalties del fetge diu que les més freqüents són la congestió i el còlic hepàtic.

Quant a les malalties del ronyons apunta que s'ha constatat algun cas de nefritis aguda i crònica, els còlics nefrítics i les congestions.

De les malalties del sistema nerviós apunta que les més habituals són l'hemorràgia cerebral (32 defuncions), la meningitis aguda simple (25 defuncions), l'encefalitis, la congestió cerebral i la mielitis, entre d'altres.

En capítol VII (p. 126-128), dedicat a les patologies quirúrgiques, assenyala que les malalties quirúrgiques diagnosticades a la població són: els abscessos calents, contusions, cremades, càncers, furúncols, ferides contuses, varius complicades, tumors blancs, esquinces, fractures, hèrnies, fístules de l'anús, hemorroides, hipertròfia de la pròstata, metrorràgies i càncer de matriu, entre d'altres. En relació al càncer d'úter exposa una sèrie de coneixements i preceptes, molt interessants, que va divulgar el Comitè de la lluita contra el càncer d'úter.

En capítol VIII (p. 128) presenta simplement un llistat amb les malalties més freqüents en la primera infància de la població (aftes, muguet, vòmits, còlics, estrenyiment, diàrrrea verda, icterícia del recent nascut, atrepsia, bronconeumònia, infeccions gastrointestinals, caiguda del recte i cucs intestinals). Al final afegeix que s'havien donat dos casos de “*trismus neonatorum*, que fallecieron; uno de ellos, sangre de mi sangre y alma de mi alma.”

En el capítol IX (p. 128-129), dedicat a l'obstetrícia, exposa que les torregrossines estan ben formades, amb la pelvis ampla, la qual cosa facilita les funcions maternes. Però que, després del part, tenen tendència a llevar-se del llit molt aviat i recomana que cal estar-se-hi al menys 9 dies. Indica que els descensos, les desviacions, les hemorragies i nombroses malalties cròniques de la matriu tenen com a

origen la manca de cura després del part i recomana que cap dona “por muy robusta que sea, debe salir de casa antes del *décimo-quinto* día, por lo menos.” (p. 129).

En el X capítol (p. 129), que tracta de la medicina legal de la dècada, diu que només s’ha hagut que practicar alguna autòpsia per mort violenta a causa d’algun accident.

Després d’aques capítol del doctor Batlle afegeix unes quantes línies de conclusió (p. 129-130) en les quals diu que al treball hi ha afegit un plànol i deu fotografies de Torregrossa fetes pel seu amic Lluís Olalde. Recalca que al treball li manquen investigacions meteorològiques i bacteriològiques originals; s’excusa, però, en que en els pobles són difícils de portar aquest tipus d’investigacions. Afegeix que per redactar la topografia ha consultat arxius, revisat lligalls antics, llibres sacramentals i obres de diversos autors. Conclou que l’obra té com a finalitat contribuir, tal com expressa a la introducció, a la confecció de la Topografia mèdica general d’Espanya i que les topografies “debieran ser motivo para que todo médico rural emprendiese semejante tarea, con lo que cumplirían con su deber los higienistas y harían una obra útil a la Patria.”

BIBLIOGRAFIA

AMADES, J.: *Costumari Català. El curs de l’any, volum I hivern*, Barcelona, Salvat Editores S.A., 1986.

BALCELLS, A; SAMPER, G.: *L’escoltisme català*, Barcelona, Barcanova, 1993.

CASCO, J., “Las topografías médicas: revisión y cronología”, *Asclepio*, núm. LIII, 1 (2001), p. 213-244.

BATLLE, G.: *Topografía Médica y Estadística de la villa de Torregrosa*, Madrid, Imprenta de Felipe Peña Cruz, 1920.

BATLLE, G.: *Topografía Médica y Estadística de la villa de Torregrosa*, Lleida, Artes Gráficas Sol y Benet, 1921.

CAMPS, J., “De Lleida a Barcelona passant per París: sobre el procés de construcció de la figura de l’intel·lectual Josep Carner Ribalta, Ramon Xuriguera i Domènec de Bellmunt”, *Actes del Congrés Internacional La Projecció social de l’escriptor en la literatura catalana contemporània (Barcelona/Bellaterra 26-28 d’octubre de 2005)*, Lleida, Punctum & GELLC, 2007, p. 481-492.

FRANCO, L. C., “Cuando Jaime Nuet, conde de Torregrosa, fué revolucionario”, *Ilerda*, núm. XXXVIII (1977), p. 95-98.

GARCIA, J. E.: *Els orígens del terme de Lleida. La formació d’un territori urbà (s. XI i XII)*, Lleida, Col·lecció Josep Lladonosa, La Mañana, 1995.

LLORENS, I. de: *Topografía médica de Seo de Urgel*, Barcelona, Barcelona, Establecimiento tipo-litográfico de los Sucesores de Ramírez y Cº, 1886.

LLORENS, I. de: *Topografía médica de Calaf*, Barcelona, Imprenta Elzeveriana de Borrás y Mestres, 1904.

PRATS, LI.: *La Catalunya rànica. Les condicions de vida materials de les classes populars a la Catalunya de la Restauració segons les topografies mèdiques*, Barcelona, Editorial Alta Fulla, 1996.

PUIG, P.; RIBELLES, R. M.: *Torregrossa, els costums d’ahir en el record d’avui*, Torregrossa, 2012.

SERRA i BOLDÚ, V.: *Calendari folklòric d’Urgell*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 1981.

SERRA ROTÉS, R., “Els orígens de la Festa de l’Arbre i el seu impacte al Berguedà”, *L’Erol*, núm. 112 (2012), p. 38-42.

VALLRIBERA, P.: *Les topografies mèdiques de la Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya*, Barcelona, Publicacions del Seminari Pere Mata de la Universitat de Barcelona, 2000.

VIOLANT, R.: *Etnografia de Reus i la seva comarca. El Camp, la Conca de Barberà, el Priorat*, Barcelona, Editorial Alta Fulla, 1990.